

Hanna Golasz-Szołomicka

Wybrane teatry rzymskie w Azji Mniejszej

Wstęp

Celem artykułu jest przedstawienie nieznanych w literaturze polskiej teatrów rzymskich na terenie Azji Mniejszej. W trakcie badań prowadzonych przez międzynarodową misję Karola hrabiego Lanckorońskiego [15], potem przez Darię de Bernardi Ferrero [5] i innych badaczy [1], [3], [6], [17], [25] odsłonięto i przebadano na tym obszarze¹ wiele teatrów antycznych. Zachowały się one w różnym stanie. Z czasów hellenistycznych pozostały tylko dwa – w Priene, z ok. 350 r. p.n.e. [1], [5], [22] i Pergamonie z III wieku p.n.e. [1], [5], [25]. W okresie rzymskim rozbudowywano i przebudowywano inne teatry

¹ Prace archeologiczne i częściowa anastyloza, prowadzone przez misję archeologiczną różnych państw, nadal trwają.

hellenistyczne, budowano także nowe obiekty, głównie w II w. n.e., a także w III–V w.

Do analizy wybrano 6 dobrze zachowanych teatrów, które powstały na tym terenie dopiero w okresie panowania rzymskiego. Różnią się one między sobą planem, układem przestrzennym, rozwiązaniami architektonicznymi i konstrukcyjnymi. Odbiegają też znacznie od ukształtowania teatru rzymskiego, przedstawionego przez Witruwiusza [29].

Autorka miała możliwość przeprowadzenia ogólnych badań architektonicznych teatrów; szczególną uwagę zwróciła na zróżnicowane, rozbudowane systemy komunikacyjne. Dzięki życzliwości Pani Darii de Bernardi Ferrero możliwe się stało wykorzystanie rzutów i przekrojów teatrów zamieszczonych w jej pracy [5].

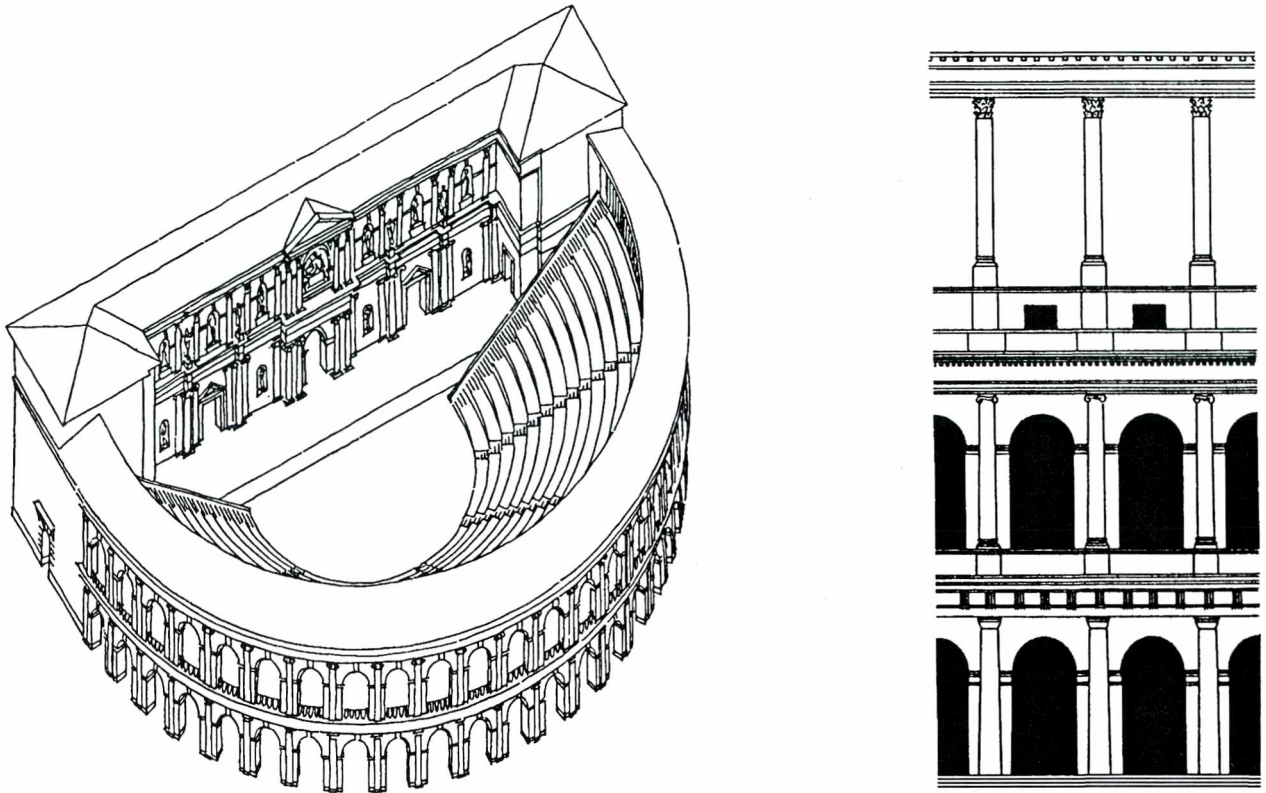
Początki teatrów

Greckie przedstawienia teatralne wywodzą się od uroczystości na cześć Dionizosa, które odbywały się na otwartej przestrzeni, przed ołtarzem lub świątynią Dionizosa. Później chóralne śpiewy, tańce i pochody z maskami przeniesiono do teatrów, a z obrzędów kultowych rozwinęła się tragedia grecka [6], [14], [18]. Teatry budowano na zboczach, w naturalnych zagłębieniach terenu. Widownia – o planie przekraczającym półkole, z amfiteatralnie ułożonymi siedziskami – obejmowała orchesterę. Niewielki budynek sceniczny był od widowni oddzielony przejściami *parodoi* (*parodos*). Ten typ teatru greckiego był kontynuowany w czasach hellenistycznych.

Pierwsze teatry rzymskie w Italii były drewniane, z miejscami stojącymi na półkolistej widowni, wokół półkolistej orchestery. W II wieku p.n.e. pojawiły się miejsca siedzące dla senatorów. W I wieku p.n.e. zaczęto budować teatry murowane [6], [7], [23]; ok. 75 r. p.n.e. w Pompejach, ok. 55 r. p.n.e. na Polu Marsowym, ze świątynią

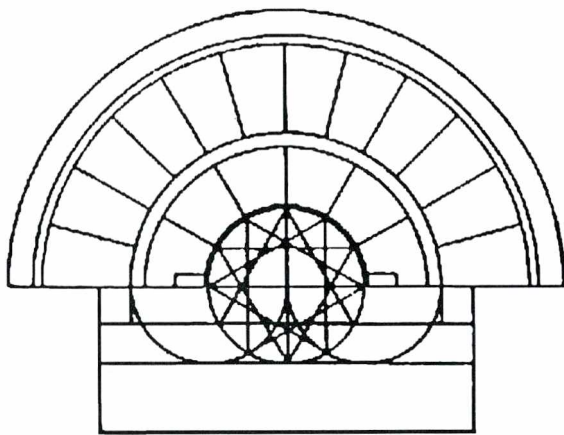
Venus Victrix, ok. 20 r. p.n.e. teatr Marcellusa w Rzymie. Teatr Pompejusza na Polu Marsowym, znany fragmentarycznie, był pierwszym teatrem wolno stojącym, którego widownia nie była oparta na zbczu, lecz miała konstrukcję murowaną, złożoną z kilku poziomów arkad i koncentrycznych sklepień [23, s. 32].

Budownicowie teatru Marcellusa w Rzymie stworzyli obiekt wolno stojący, o formie półwalca, połączonego z budynkiem scenicznym (ryc. 1). Widownia (*cavea*) na planie półkola średnicy 125 m i wysokości 34 m miała siedziska oparte na konstrukcji arkad i murów radialnych, połączonych sklepieniami. Elewacja zewnętrzna półwalca zawierała dwa arkadowe piętra, wsparte na filarach z wtopionymi kolumnami o porządkach doryckim i jońskim oraz najwyższą kondygnację w postaci pełnej ściany z półkolumnami w porządku korynckim (porządki spiętrzone). Przestrzeń pod siedzeniami widowni wykorzystywano na dojścia, schody oraz sklepy i wnętrza rekreacyjne. Budynek sceniczny,

Ryc. 1. Teatr rzymski. Bryła i fragment fasady, wg Tadeusza Broniewskiego [7]

Fig. 1. Roman theatre – the body and fragment of the façade, according to Tadeusz Broniewski [7]

Ryc. 2. Zasada kształtowania teatru rzymskiego wg Witruwiusza [29]

Fig. 2. The principle of forming the Roman theatre, according to Vitruvius [29]

połączony z widownią, miał architektonicznie rozwiązana fasadę wewnętrzną. Między budynkiem a widownią była usytuowana półkolistą *orchestra*.

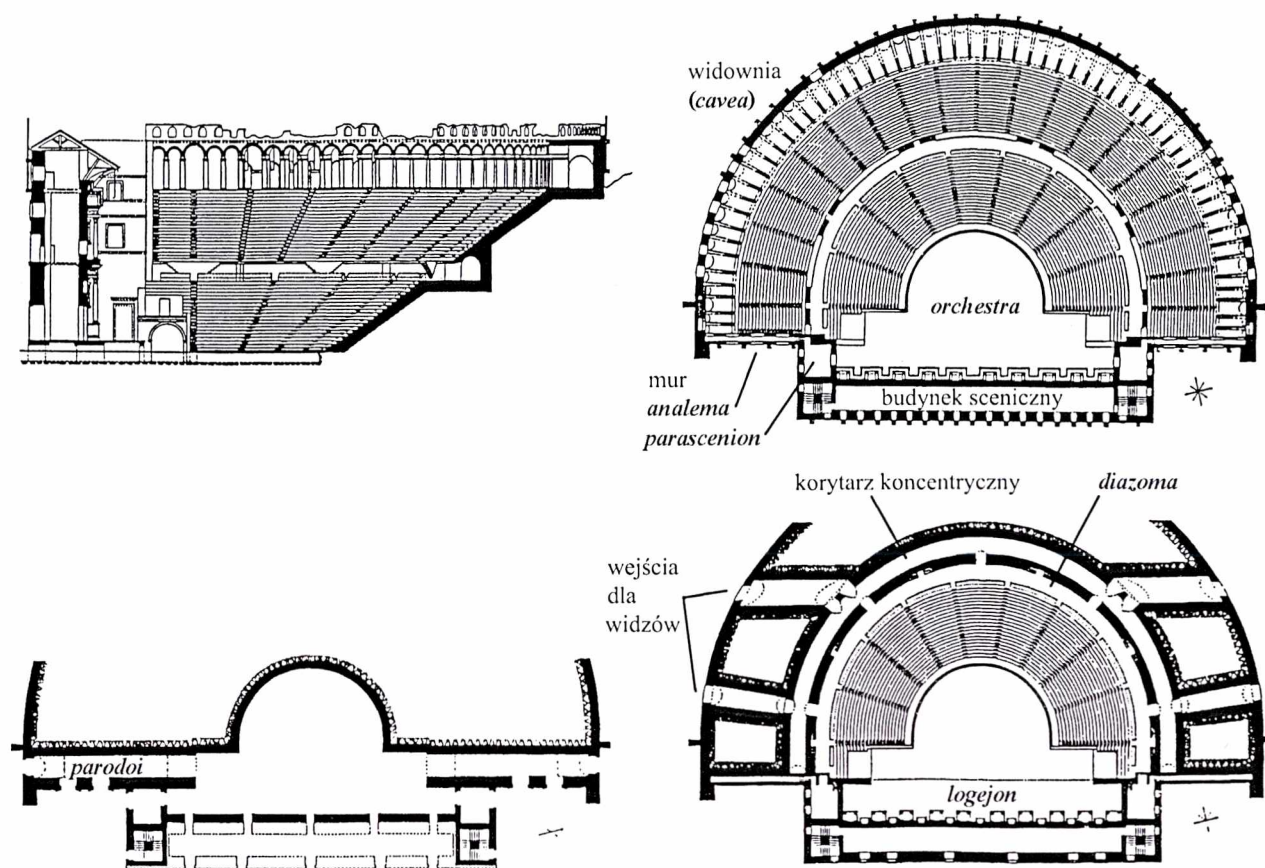
Schemat idealnego teatru rzymskiego przedstawił architekt rzymski Witruwiusz [29], (ryc. 2). Jego zdaniem

koło wykreślone na orchestrze powinno sięgać do budynku scenicznego. Wpisany w koło trójkąt równoboczny podstawą wyznaczał front *proscenium* (platformy scenicznej), narożniki zaś trzech trójkątów wskazywały podziały widowni na kliny, których powinno być sześć.

Układ i konstrukcja teatrów rzymskich na terenie Azji Mniejszej

O teatrach rzymskich w Azji Mniejszej znajdujemy wzmianki już u pisarzy i kronikarzy antycznych: Pliniusza, Polibiusza i Strabona [20], [21], [24]. Największy rozkwit architektury rzymskiej na terenie Azji Mniejszej

przypada na II wiek n.e. W tym okresie rozbudowywano i powiększano teatry hellenistyczne oraz budowano nowe obiekty. Jedynym teatrem zbudowanym według zasad rzymskich – czyli na półkolu – jest teatr w Aspendos

Ryc. 3. Aspendos – rzuty i przekrój teatru, wg Darii de Bernardi Ferrero [5]

Fig. 3. Aspendos – projections and section of the theatre, according to Daria de Bernardi Ferrero [5]

(ryc. 3). Budowle w Hierapolis, Myrze, Sagalassos, Selge i Side (ryc. 4) wybudowano na planie przekraczającym półkole. Pierwsza kondygnacja widowni tych teatrów była

usytuowana na naturalnym zboczu, druga zaś na zboczu lub konstrukcji arkadowej, uzupełniającej braki w odpowiednim ukształtowaniu terenu.

Teatr w Aspendos

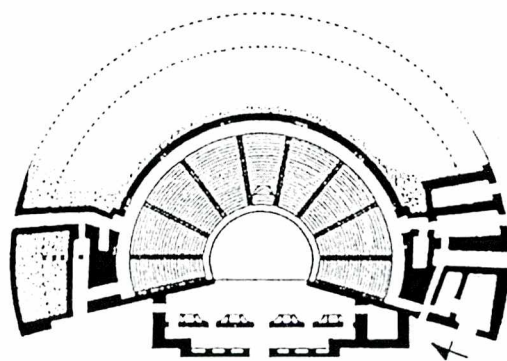
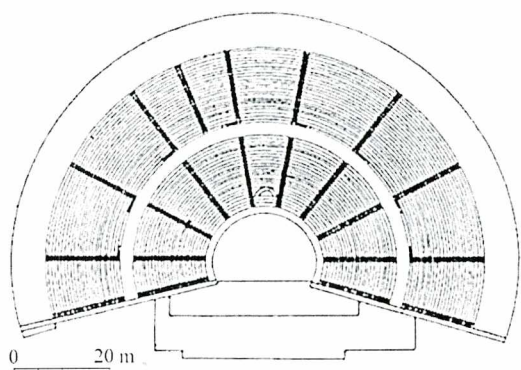
Teatr w Aspendos (ryc. 3, 5–9) wybudowano w latach 138–161 [5, t. 5, s. 241] według projektu Zenona, syna Theodorusa z Aspendos [15, t. 1, s. 93] dla 7000 widzów. Usytuowano go na wschodnim stoku płaskowzgórza, na którym leżało miasto. Połączono w nim zasady budowy teatrów greckich i rzymskich. Ze względu na korzystne ukształtowanie terenu widownię oparto w znacznej części na stoku, podobnie jak we wcześniej wznoszonych teatrach hellenistycznych. *Cavea*, na planie półkole, została otoczona murem i połączona z budynkiem scenicznym, według wzorów rzymskich.

Widownię na planie półkole, podzielono *diazomą* na dwa piętra z 40 rzędami siedzisk. Radialne schody dzielą dolne piętro na 9, górne natomiast na 20 sektorów, z których dwa skrajne wychodzą poza linię półkole. Wprawdzie siedziska oparto na naturalnym podłożu stoku wzgórza, dodatkowo jednak wprowadzono konstrukcje murowane, służące komunikacji. Są to sklepienie tunele wejściowe po bokach widowni oraz koncentryczny korytarz za *diazomą*. Wszystkie ściany i sklepienia obiektu wykonano z ciosów wapiennych, podobnie jak siedziska.

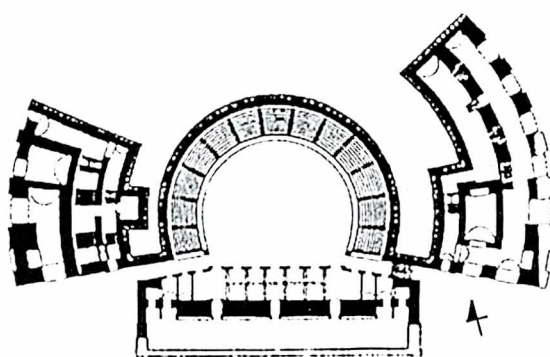
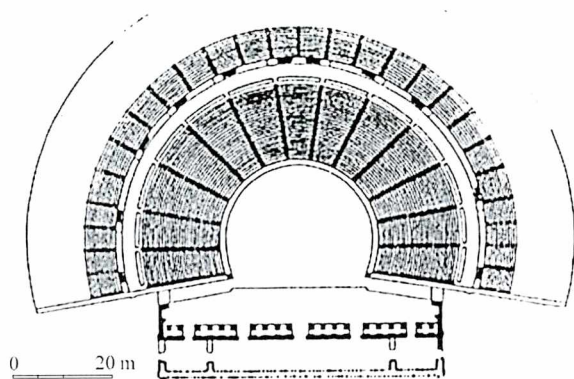
Do teatru prowadziło po kilka wejść z każdej ze stron. Na poziomie terenu, który leżał poniżej siedzisk, znajdowały się z obydwu stron sklepienie długie korytarze – *parodoi*. Można było do nich wejść także przez dwoje drzwi w ścianie czołowej – *analema*. *Parodoi* doprowadzały do orchestry poprzez szerokie arkady (ryc. 3, 7). Z wejść tych mogli korzystać tylko członkowie chóru, gdyż widownia była oddzielona kamiennym murem i najpewniej niedostępna od strony orchestry². Dla aktorów były wejścia do budynku od frontu oraz boczne – bezpośrednio na *logejon* (scenę) lub do klatek schodowych w narożach.

Widzowie musieli wspiąć się nieco na stok wzgórza, gdzie były po dwa wejścia z każdej strony, prowadzące przez sklepienie korytarze do *diazomy* (ryc. 8). Wokół *diazomy* przebiegał koncentryczny korytarz, sklepienie odcińkową kolebką, połączony 5 otworami z *diazomą*. Widzowie z niższej kondygnacji schodzili w dół, widzowie

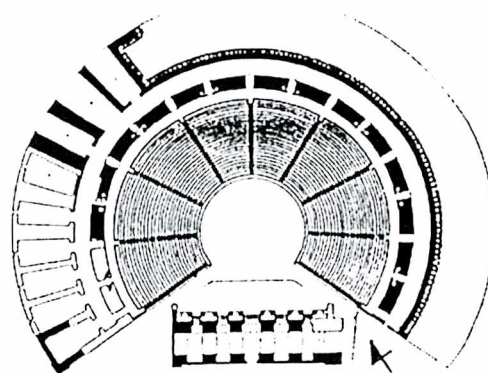
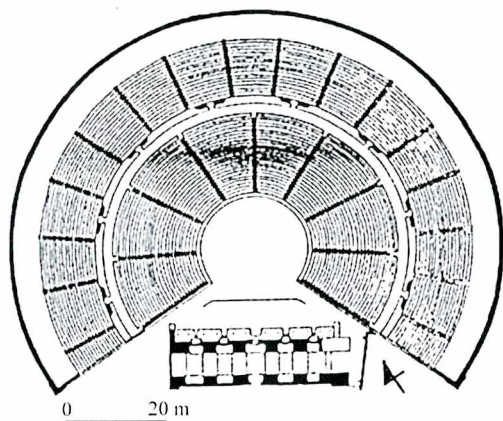
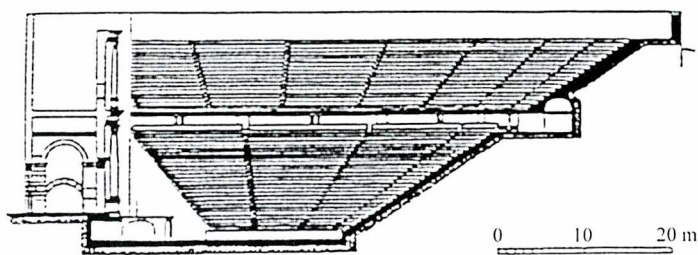
² Podczas badań prowadzonych przez ekipę Lanckorońskiego stwierdzono, że pierwotny poziom orchestry był niższy od obecnego, który umożliwia wejście z orchestry na widownię.

Hierapolis

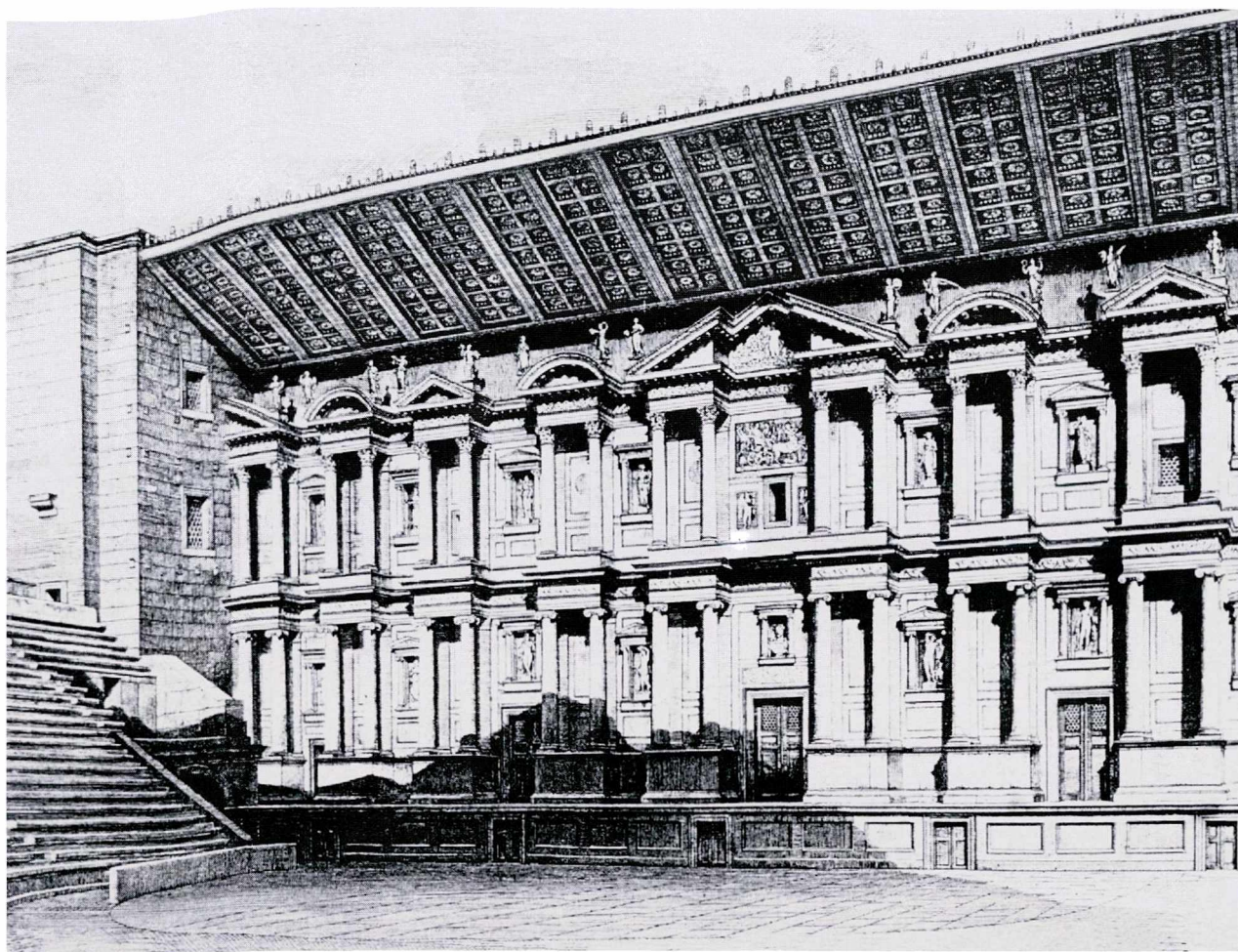
Myra

Sagalassos

Ryc. 4. Rzuty teatrów rzymskich, wg Darii de Bernardi Ferrero [5]

Fig. 4. Projections of Roman theatres, according to Daria de Bernadi Ferrero [5]

Ryc. 5. Rekonstrukcja fasady budynku scenicznego w Aspendos wg G. Niemanna [15]

Fig. 5. Reconstruction of the scenic building façade in Aspendos, according to G. Niemann [15]

wyższego piętra zaś musieli wchodzić wąskimi schodami w murze, wysokości 1,85 m, na poziom wyżej położonego przejścia koncentrycznego. Wykonano 6 par schodów szerokości 0,80 m. Ostatni rząd dolnego piętra tworzyły ławki z oparciami. Te oparcia stanowiły balustradę dla osób przechodzących diazomą³. Mur oddzielający wyższą kondygnację od diazomy jest rozczłonkowany pilastrami i zwieńczony gzymsem. Wejścia do koncentrycznego korytarza mają proste ościeża, bez dekoracji.

Ponad siedzeniami znajdował się szeroki podcień arkadowy, oświetlony z boków poprzez okna w ścianach zewnętrznych (ryc. 9). W półkolistym murze zewnętrznym pozostawiono dwa wejścia od góry, dostępne bezpośrednio z płaskowzgórza. W skrajnych częściach podcienia znajdują się wąskie schody, w grubości muru zewnętrznego i dalej biegnące w grubości muru czołowego widowni, aż do obszernego pomieszczenia z boku sceny. Stamtąd prowadziło wyjście na diazomę lub schodami do łoża usytuowanej w skrajnym sektorze, ponad arkadą wejściową przyziemia.

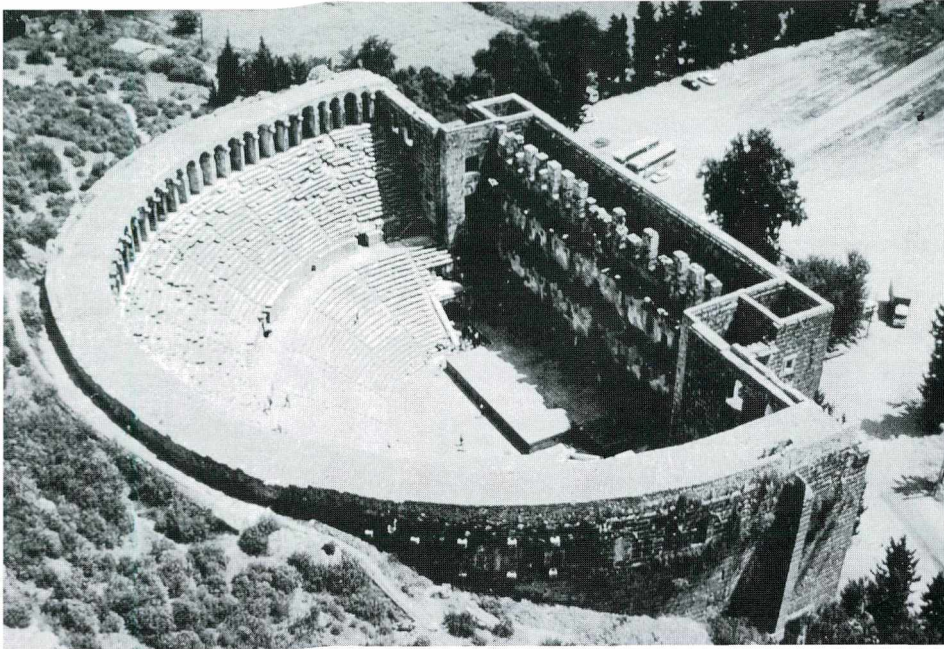
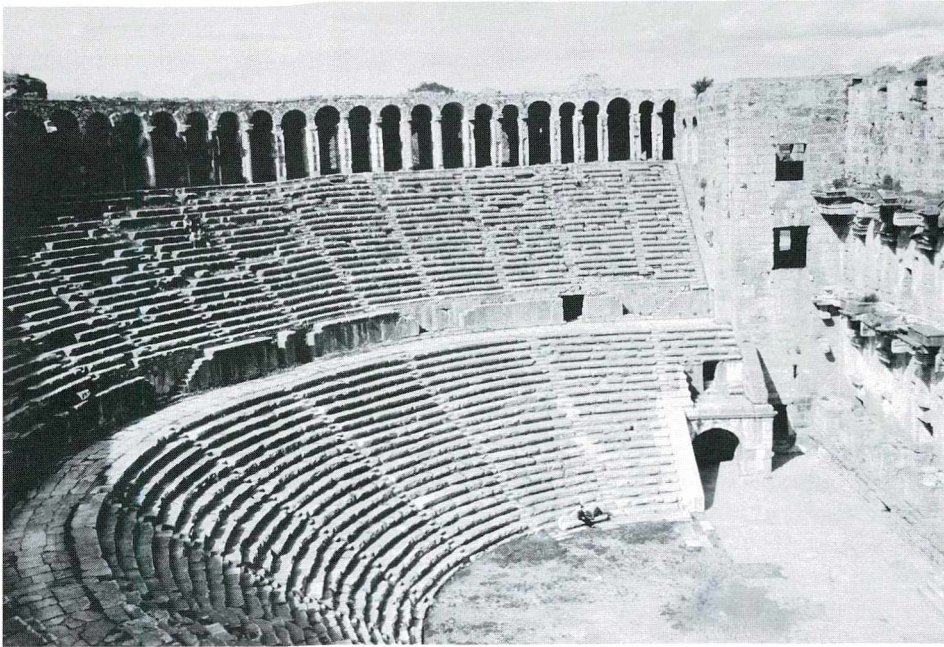
Górne obejście pochodzi z czasów budowy teatru, ale jego konstrukcja arkadowa z kolumnami jest późniejsza. Świadczą o tym okna w murze zewnętrznym,

z których część musiała zostać zamurowana, gdyż nie odpowiadały nowemu rytmowi łęków. G. Niemann uważał [15, t. 1, s. 106], że dekoracja zachowana na dwóch archiwoltach wykazuje cechy bizantyjsko-arabskie, co wskazuje na powstanie ich w okresie bizantyjskim. Podcień podzielono na przęsła długimi filarami ustawionymi radialnie, połączonymi łękami z murem zewnętrznym. Na łękach i filarach opierają się poprzeczne sklepienia kolebkowe, przechodzące w zewnętrzne arkadowanie. Filary od strony widowni zakończono wtopioną kolumną, bez bazy i głowicy.

Na zewnątrz *cavea* ma ściany gładkie, wykończone kamieniem ciosowym. Górna strefa jest po bokach rozczłonkowana gęsto rozmieszczonymi oknami o łękach półkolistych. Część otworów została zamurowana podczas przebudowy podcienia. Między oknami, na dwóch poziomach – na linii parapetów i łęków, umieszczone kroksztyny, przeznaczone do osadzenia masztów podtrzymujących *velum*. Rozmieszczono je równomiernie, wzdłuż całej ściany *cavei*, a także budynku scenicznego. Kroksztyny mają szerokość 0,65 m i wysokość 0,50 m. W górnym kamieniu zrobiono większy otwór, w dolnym mniejszy, w celu osadzenia zaostrzonego końca masztu.

Orchestra wciną się półkołem między amfiteatralne siedziska. Jej przedłużenie stanowi prostokątna powierzch-

³ Podobnie jak w Sagalassos, ryc. 17.

Ryc. 6. Aspendos
– teatr, widokFig. 6. Aspendos
– view of the theatreRyc. 7. Aspendos
– wnętrze teatruFig. 7. Aspendos
– interior of the theatre

nia przed budynkiem scenicznym. Cała ta powierzchnia została wybrukowana płytami kamiennymi, aż do tylnej ściany sceny i arkadowych wejść po bokach. Według Niemanna orchestra była otoczona cokolem wysokości 0,59 m, na którym umieszczono pierwszy stopień siedzisk. Przed cokolem, w odległości 1,09 m, pozostało w posadzce płytkie wgłębienie szerokości 0,25 m, służące do osadzenia balustrady. Ponieważ posadzka dochodzi aż do budynku scenicznego, można więc przypuszczać, że proscenium było drewniane. Jego poziom – 1,60 m nad posadzką – wyznacza podmurówka ściany budynku, stanowiąca dla niej oparcie.

Budynek sceniczny założono na planie prostokąta długości 62,50 m i szerokości 7,30 m, we wnętrzu zaś – 4,10 m. Przylegają do niego boczne skrzydła – *paraskeniony*, oparte na czołowych murach widowni i obejmujące proscenium. Wewnętrzna elewacja budynku zachowała się

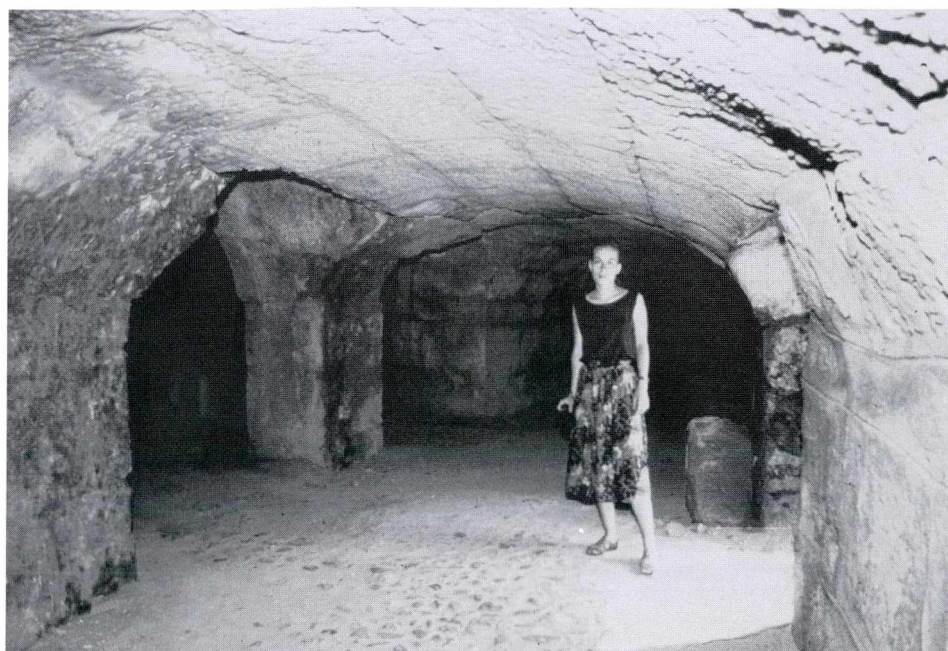
dość dobrze; Niemann wykonał jej rekonstrukcję (ryc. 5). Elewacja *scaenae frons* składała się z dwóch poziomów edykułów, między którymi były wejścia, okna i nisze z posągami. Ponad fasadą wznosił się dach, osłaniający aktorów na scenie⁴.

Zewnętrzna fasada budynku scenicznego jest kilkupięciopiętrowa, z pięcioma prostokątnymi portalami różnej wielkości w przyziemiu i czterema poziomami okien. Na drugim poziomie znajdują się duże okna, o łękach półkolistych, nadające tej kondygnacji charakter reprezentacyjny, w porównaniu z pozostałymi, w których występują mniejsze okna prostokątne.

⁴ Niemann zrekonstruował zadaszenie, uwzględniając ślady po jego konstrukcji, wzorując się na konstrukcji w teatrze w Orange we Francji, de Bernardi Ferrero natomiast zaproponowała inne rozwiązanie (ryc. 3, 5).

Ryc. 8. Aspendos
– przejście za diazomą

Fig. 8. Aspendos
– passage behind the
diazoma

Ryc. 9. Aspendos
– górne obejście

Fig. 9. Aspendos
– upper byway

Teatr w Hierapolis

Teatr w Hierapolis (ryc. 4, 10–13) zbudowano za panowania cesarza Hadriana (117–138 r. n.e.), którego popiersie znaleziono w trakcie wykopaliisk prowadzonych przez misję włoską [5], [8], [27]. W latach 204–211 obiekt przebudowano. Wybudowany został z ciosów wapiennych, z fasadą sceniczną i siedziskami marmurowymi. Widownię w przeważającej części wzniesiono na naturalnym stoku wzgórza, we wschodniej części miasta. Tylko boczną południową część jej górnej kondygnacji oparto na konstrukcji murowanej. Po stronie północnej konstrukcję ograniczono do korytarzy komunikacyjnych.

Cavea miała dwie kondygnacje z około 50 rzędami siedzisk, rozdzielonych szeroką diazomą. Dolną kondygnację podzielono radialnymi schodami na 9 klinów

o 23 rzędach marmurowych siedzisk. Miały one profilowane podcięcia, a przy schodach opierały się na lwich łapach. W środkowym klinie, powyżej trzeciego rzędu, znajdowała się półkolista łoża (ryc. 13), zajmująca wysokość 4 rzędów. Oddzielono ją wysokim murem, stanowiącym jednocześnie oparcie dla siedzących na półkolistej ławie. Górna kondygnacja miała takie same podziały na kliny, z wyjątkiem jednego, w którym wprowadzono dodatkowe schody. Zachowało się kilkanaście rzędów siedzisk. Pierwszy z nich był położony około 1,50 m ponad diazomą.

Wejście na widownię prowadziło z trzech stron – w murze analema oraz w ścianach bocznych. Przez arkadowe wejścia widzowie wchodzili do sklepionych tuneli, które pochylniami doprowadzały ich na poziom

Ryc. 10. Hierapolis
– wnętrze teatruFig. 10. Hierapolis
– interior of the theatreRyc. 11. Hierapolis
– teatr, południowa część
widowniFig. 11. Hierapolis
– the theatre, south part of the
audience

diazomy. Po stronie północnej był jeden korytarz, od południa dwa szerokie korytarze i trzecie zamknięte pomieszczenie. W południowo-wschodnim murze analema znajdowały się dwa wejścia. Skrajne prowadziło do dwóch pomieszczeń, wewnętrzne natomiast do korytarza doprowadzającego do diazomy. Z poziomu diazomy widzowie schodzili w dół lub wchodzili do góry; po wąskich schodach w grubości muru dochodzili do radialnych schodów na piętrze. Cavea była zakończona na górze szerokim chodnikiem, zapewne zabezpieczonym murem od zewnątrz.

Najniższy koncentryczny chodnik wokół widowni dochodził do murów analema i nie miał powiązania z orkiestrą, której poziom znajdował się około 2 m niżej. **Orchestra** miała kształt wycinka koła, średnicy około 22 m i głębokości około 15 m. Od widowni była oddzielona wysokim cokołem, a na prostym odcinku dochodziła do ściany frontowej proscenium.

Piętrowy **budynek sceniczny**, prostokątny w planie, z niewielkimi uskokami zewnętrznych bocznych partii, miał długość 53 m i szerokość około 9,50 m; był zamknięty ścianami paraskeniowymi, dochodzącymi do

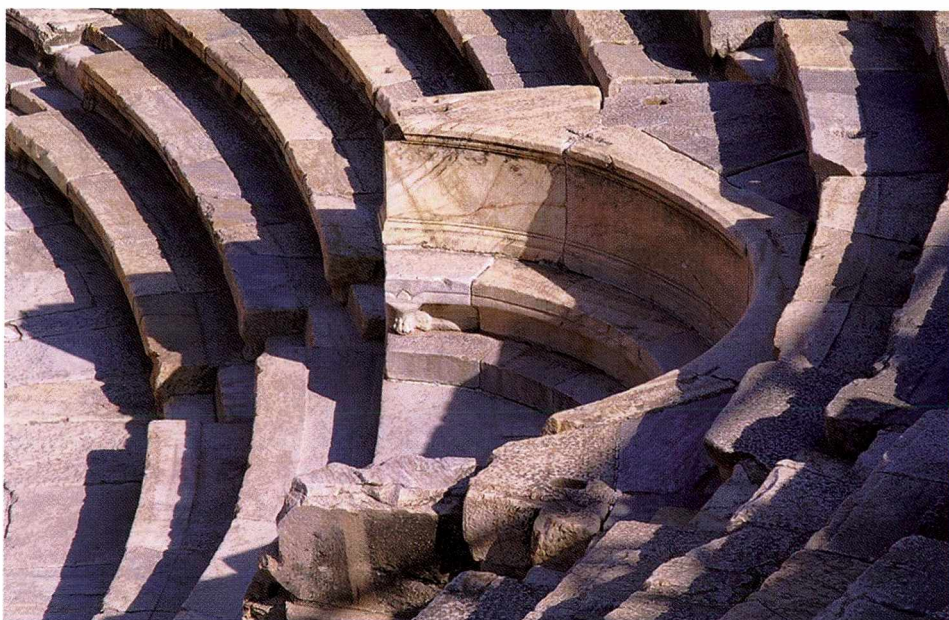
Ryc. 12. Hierapolis
– fragment budynku
scenicznego

Fig. 12. Hierapolis
– fragment of the scenic
building

Ryc. 13. Hierapolis
– teatr, marmurowa łoża

Fig. 13. Hierapolis
– marble theatre box

Ryc. 14. Side
– fragment elewacji teatru

Fig. 14. Side
– fragment of the theatre
elevation

ścian analema, tworząc z widownią jedną całość. Wejście znajdowało się na osi budynku. Przyziemie odpowiadało poziomowi orchestry, piętro zaś znajdowało się 3,25 m wyżej, na poziomie logejonu.

Przyziemie było podzielone długim korytarzem na dwa skrzydła, w których się znajdowały sale z łękami kamiennymi, na których spoczywał logejon (ryc. 12). Zasypane części budynku uniemożliwiają stwierdzenie

nie istnienia parodoi; układ fasady scenicznej raczej je wyklucza. Fasada ta jest zachowana jedynie w dolnej części – pozostały cokoły edykułów, z marmurowymi płytami pokrytymi reliefem figuralnym (ryc. 10). W fasadzie proscenium, wysokości 3,25 m, znajdowały się trzy wejścia; między nimi były po dwie półkoliste nisze. Ustawione przed ścianą kolumny nosły bogato dekorowane belkowanie.

Teatr w Myrze

W Myrze teatr powstał przed 141 r., za miastem, na zboczu wzgórze (ryc. 4, 15, 16). Zachowany obiekt jest datowany na ok. 300 r. [4], [5]. Mury wzniesiono z ciosów wapiennych.

Plan **widowni** przekraczał linię półkola, lecz mury analema nie przebiegały w liniach promienistych, lecz były nieznacznie odchyłone. W ten sposób teatr otrzymał układ podkowiasty. Cavea była dwupoziomowa. Dolna kondygnacja została podzielona radialnymi schodami na 13 klinów, górna zaś miała ich dwukrotnie więcej. Do budowy amfiteatralnych siedzisk wykorzystano w dużej części naturalne zbocze. Na nim w całości oparto dolną kondygnację, do poziomu diazomy, oraz środkową partię górnej kondygnacji. Boczne części zbocza były zbyt niskie i musiały zostać uzupełnione konstrukcją murowaną. Z powodu różnicy poziomów terenu konstrukcje te były różne po obu stronach.

Po stronie zachodniej poziom terenu był bliski poziomowi orchestry. Wzniesiono cztery odcinki murów koncentrycznych, połączonych sklepieniami kolebkowymi. Między zewnętrznymi murami znajdowały się dwa pomieszczenia różnej wielkości, przekryte sklepieniami kolebkowymi. Większe z nich, długości około 19 m, było dostępne od południa i zachodu przez szerokie przejścia arkadowe. Przeznaczenie pomieszczenia nie jest znane, ale Daria de Bernardi Ferrero przypuszcza, że mogło ono pełnić funkcję publicznej latryny [5, t. 3, s. 200]. Drugie wewnątrz było dostępne tylko od zachodu.

Między wewnętrznymi murami koncentrycznymi poprowadzono schody, umożliwiające wejście na poziom diazomy. Dojście do schodów było tylko jedno – w murze analema – do środkowego korytarza. Po minięciu pierwszego biegu schodów możliwe było przejście do wewnętrznego korytarza, nieco węższego, oświetlonego przez okno od strony parodoi. Obie klatki schodowe, poprzedzielane podestami, dochodziły do poprzecznego korytarza, oświetlonego od zachodu. Schody prowadziły na drugi poziom korytarza, z którego czterema wyjściami wychodziło się na diazomę.

Po stronie wschodniej teatru teren był wyżej położony, murowana konstrukcja była natomiast niższa, lecz nieco dłuższa. Tworzyły ją trzy mury koncentryczne,

między którymi znajdowały się sklepione korytarze. W linii zewnętrznej mur spoczywał na filarach z pilastrami, między którymi znajdowało się pięć wejść. Na osiach wejść w następnych dwóch murach koncentrycznych były przejścia ze schodami, prowadzące bezpośrednio na diazomę. Do sklepionych korytarzy można było wejść także od południa, przez dwa szerokie przejścia w murze analema. Wewnątrz znajdowało się jedno wydzielone pomieszczenie o nieznanym przeznaczeniu.

Z diazomy, szerokości 2,66 m, widzowie schodzili w dół lub wchodziłi do góry. Wokół diazomy ustawiono ławy z oparciami wysokości 1 m, zabezpieczające przechodzących przed upadkiem. Koncentryczny chodnik II piętra wznosił się 2,40 m ponad diazomą. W celu pokonania różnicy poziomów wykonano 11 biegów schodów, szerokości prawie 1 m, rozłożonych dość równomiernie wokół widowni. Siedziska były kamienne z profilowanym podcięciem. Z górnego poziomu zachowało się tylko kilka kręgów siedzisk. Na zewnątrz cavea miała murowaną elewację tylko w skrajnych fragmentach. Tworzyły ją arkady oparte na prostokątnych filarach z szerokimi pilastrami. Zachowała się tylko dolna część tych konstrukcji.

Orchestra miała plan podkowiasty, o kształcie ściętego koła i średnicy prawie 30 m. Dolny koncentryczny chodnik widowni był położony ok. 2,20 m ponad orchestrą. Po obu stronach znajdowały się schodki, umożliwiające wejście na ten chodnik. Prawdopodobnie w III wieku zaczęto urządzać na orchestrze zawody sportowe i walki gladiatorów. Dla bezpieczeństwa widzów wzniesiono ścianę parapetową (której fragmenty się zachowały) wokół zewnętrznej linii chodnika.

Budynek sceniczny wzniesiono przed widownią w odległości parodoi, czyli 2,50 m. Był to budynek prostokątny, z wysuniętymi do przodu ścianami bocznymi, ujmującymi trapezowe proscenium. Arkadowe przejścia nad parodoi łączyły wysunięte ściany proscenium z widownią, w odległości nieco mniejszej niż rozpiętość dolnej części cavei. Z budynku zachowało się częściowo przyziemie oraz fragmenty dolnej części ściany frontowej.

15

16

Teatr w Sagalassos

Teatr w Sagalassos (ryc. 4, 17) wybudowano w latach 175–200, w północno-wschodniej części miasta, w jego najwyższym obszarze [1], [5], [15]. Został on wzniesiony z ciosów wapiennych, z detalami z marmuru.

Widownia miała plan znacznie przekraczający półkole. Dwupiętrowa cavea w dolnej części była podzielona na 8 sektorów, z 24 rzędami ławek; w górnej 17 sektorów z 16 rzędami siedzisk. Radialne schody 2. kondygnacji nie znajdowały się na przedłużeniu dolnych schodów, lecz się z nimi mijaly. Cavea w przeważającej części opierała się na naturalnym stoku, ale po stronie zachodniej musiano go uzupełnić konstrukcją murowaną. Zachowała się tylko część tej konstrukcji. Od strony muru analema miała układ dwupiętrowy z murami radialnymi, między którymi znajdowało się 5 wydłużonych pomieszczeń przekrytych sklepieniami kolebkowymi.

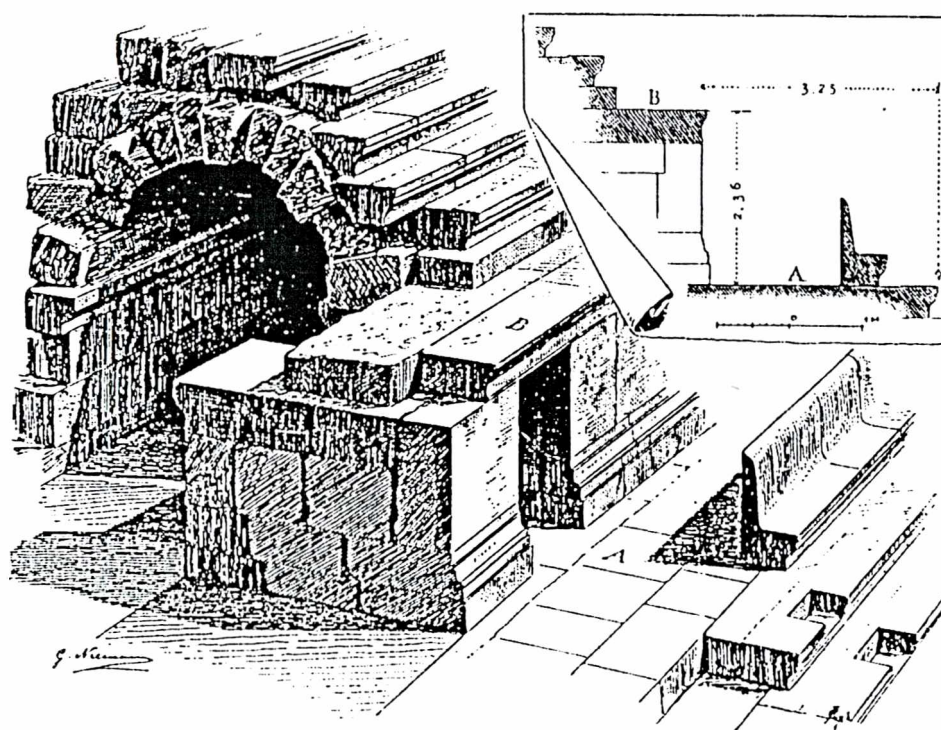
Druga kondygnacja konstrukcji zawierała prawdopodobnie 9 pomieszczeń (ryc. 4). Trzy ostatnie były dostępne z poziomu terenu, znacznie wyższego w tej części teatru. Od zewnątrz wewnątrz ich były otwarte szerokimi arkadami, od wewnątrz zaś tylko środkowe pomieszczenie miało szerokie przejście między murami radialnymi; dwa pozostałe miały węższe przejścia. Te trzy pomieszczenia stanowiły główne wejście na widownię. Doprowadzały one widzów do korytarza koncentrycznego, położonego za diazomą i oddzielonego od niej szerokim murem. Mimo że murowana konstrukcja znajdowała się tylko na długości trzech dolnych sektorów, a pozostałe pięć oparto na naturalnym zboczu, jednak wokół całej widowni wybudowano sklepiony kory-

tarz za diazomą. Korytarz szerokości 3 m, wraz z diazomą szerokości 1,90 m, zapewniał wygodne przemieszczanie się widzów w kierunku swoich miejsc.

Korytarz i diazomę oddzielał mur, w którym było 17 wejść. Co drugie z nich znajdowało się na osi schodów promienistych pierwszej kondygnacji. Z pozostałych dodatkowo można było wejść na drugi poziom widowni. Służyły do tego schody szerokości 0,72 m, umieszczone w grubości muru, po obu stronach przejścia. Prowadziły one na chodnik szerokości 1,35 m, wyniesiony o 2,28 m ponad diazomą. Ponad widownią znajdował się kolejny koncentryczny chodnik szerokości około 4,50 m, zabezpieczony od zewnątrz murem parapetowym, zachowanym do wysokości około 3 m. Siedziska były starannie profilowane, z podcięciami. Dolną kondygnację kończył rząd ławek z oparciami, stanowiących jednocześnie rodzaj balustrady dla diazomy.

Orchestra średnicy 23 m miała plan koła, bez małego wycinka, gdyż pełny zarys koła dochodził do krawędzi sceny. Pierwszy rząd siedzisk był oddzielony od orchestry murem wysokości 1,50 m, po którym przebiegał najniższy koncentryczny chodnik. Siedziska nie miały połączenia z orkestrą.

Budynek sceniczny na planie prostokąta nie był powiązany z widownią, lecz odsunięty od niej na szerokość parodoi. Przed budynkiem znajdowała się scena na planie trapezowym, ograniczona krótkimi murami paraskenionów. Zachowane elementy fasady scenicznej uniemożliwiają jednoznaczne odtworzenie układu edykułów [5], [15].

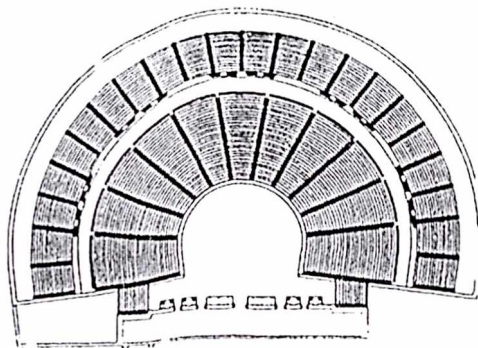
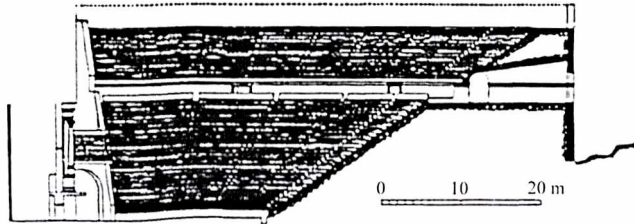
Ryc. 17. Teatr w Sagalassos – diazoma i sklepiony koncentryczny korytarz [15]

Fig. 17. Theatre in Sagalassos – diazoma and a vaulted concentric corridor [15]

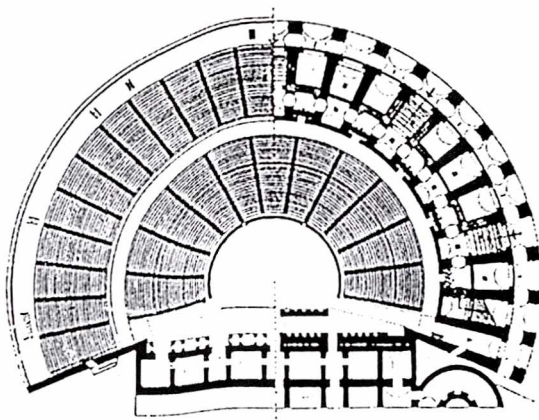
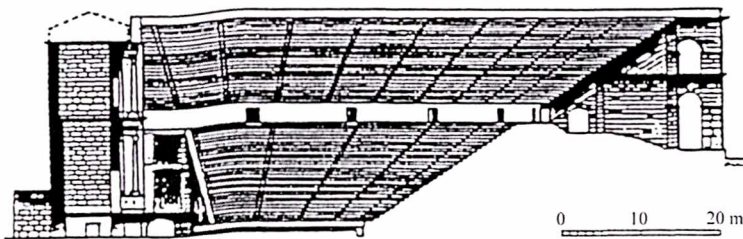
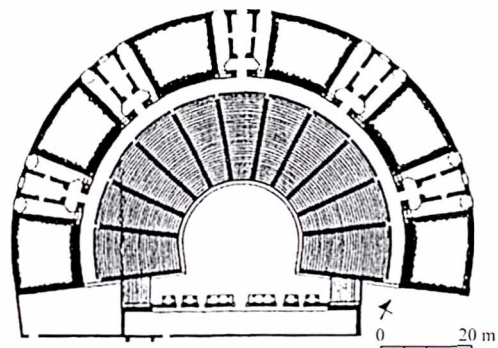
Teatr w Selge

Teatr w Selge (ryc. 18) wybudowano w latach 250–275, na północny wschód od miasta, na pofalowanym terenie otoczonym górami, na stoku opadającym w kierunku południowym [1], [5], [15]. Teatr wzniesiono z kamieni wapiennych, ściany zewnętrzne widowni – z ciosów o warstwach na przemian niższych i wyższych.

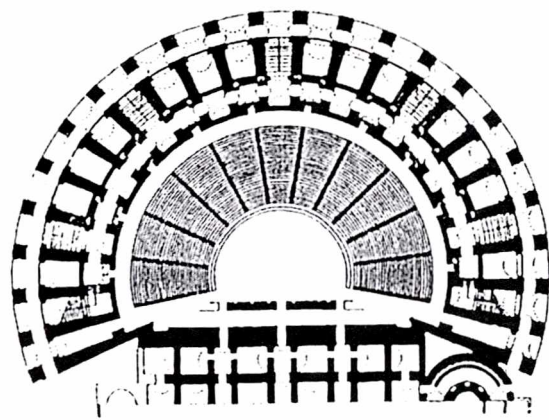
Widownia miała plan podkowiasty, przekraczający półkole, podobnie jak orchestra. Dolną część cavei założono na naturalnym zboczu, górną oparto na konstrukcji murowanej, ze ścianami radialnymi, z pięcioma sklepionymi segmentami komunikacyjnymi. Dwupiętrowa widownia miała średnicę 100 m. Dolną część siedzisk podzieli-

Selge

Side

Ryc. 18. Rzuty i przekroje teatrów rzymskich, wg Darii de Bernardi Ferrero [5]

Fig. 18. Projections and sections of Roman theatres, according to Daria de Bernardi Ferrero [5]

no na 11 kłińców, górną – na dwa razy więcej. Do poziomu diazomy siedziska wykuto w naturalnym skalnym zboczu, powyżej wzniesiono konstrukcję murowaną. Pod drugim poziomem widowni wzniesiono pięć segmentów komunikacyjnych, prowadzących z zewnątrz do diazomy. Układ ich był bardzo regularny. W każdym segmencie znajdowały się dwa zewnętrzne przejścia arkadowe, prowadzące do sklepionych korytarzy o układzie promienistym. Między korytarzami pozostawiono prostokątne pomieszczenie, dostępne z trzech stron oraz oświetlone od zewnątrz przez półkoliste okno. Za tym pomieszczeniem dwa korytarze łączyły się i na diazomę prowadziło tylko jedno szerokie wyjście. Korzystali z niego widzowie zajmujący miejsca na dolnej kondygnacji, którzy dochodzili diazomą szerokości 2,50 m do schodów radialnych. Diazoma była ograniczona z jednej strony siedziskami z oparciami, z drugiej – murem wysokości 2,55 m, ponad którym znajdowały się siedziska drugiej kondygnacji.

Do górnego poziomu siedzisk prowadziły oddzielne schody, umieszczone w grubości muru koncentrycznego, zamykającego diazomę. Schody były dostępne z wewnętrznych sklepionych korytarzy – po cztery biegi w każdym segmencie komunikacyjnym. Wyprowadzały one widzów na koncentryczny chodnik szerokości 1,30 m. Konstrukcję dla siedzisk tworzyły ściany radialne segmentów komunikacyjnych, na których spoczywały sklepienia oraz prawdopodobnie nasyp umocniony przez mury, tworzące skrzynie o trapezowym planie. Widownię wieńczył górny

chodnik szerokości około 7 m, zapewne zabezpieczony od zewnątrz murem.

Nadbudowana część widowni była od zewnątrz zamknięta gładką ścianą, wzniesioną z ciosów kamiennych o warstwach na zmianę wyższych i niższych. W miejscach segmentów komunikacyjnych znajdowały się dwie arkady wejściowe, zamknięte półkolistym łękiem z profilowaną archiwoltą na impostach. Między arkadami było półkoliste okno, ujęte także w profilowaną archiwoltę. Zewnętrzne schody umożliwiały dojście do arkadowych wejść. W miejscach, gdzie teren miał wyższy poziom, schody nie były potrzebne.

Orchestra, średnicy prawie 25 m, była podkowiasta, głębokości ponad 20 m. Najniższe koncentryczne przejście przed siedziskami, szerokości 0,89 m, znajdowało się ponad 1 m powyżej powierzchni orchestry i nie miało z nią połączenia.

Budynek sceniczny miał plan wydłużonego prostokąta, z wysuniętymi ścianami paraskenionowymi, łączącymi go ze ścianami analema widowni. W dolnej części, między widownią a budynkiem, po obu stronach, znajdowały się niewielkie sklepienie wnętrza. Stanowiły one przejścia parodoi z dwiema arkadami od zewnątrz i jedną szeroką arkadą od strony orchestry. Na sklepieniach opierały się siedziska łoża. Były one połączone z widownią, skąd można było do nich dostać.

Z budynku scenicznego pozostały fragmenty ścian i kolumn, tworzących fasadę sceniczną z edykulami.

Teatr w Side

Teatr w Side (ryc. 14, 18–21) wybudowano w połowie II w., w środku miasta, w centrum administracyjnym i handlowym [1], [5], [15], [17]. Budynek sceniczny przylegał do zachodniej pierzei agory. Ulica kolumnowa, leżąca po północnej stronie agory, prowadziła obok świątyni Dionizosa, do widowni teatru. Cavea na planie większym niż półkole, średnicy 119 m, mogła pomieścić 15 000 widzów. Orchestra półkolista miała średnicę 29,50 m. Mury wzniesiono z ciosów wapiennych, w fasadzie scenicznej zastosowano marmur, trzony kolumn były z szarego granitu i kolorowych marmurów.

Konstrukcja **widowni** była złożona z części wykonanej na naturalnym zboczu oraz z konstrukcji murowanej, z dwupoziomą elewacją arkadową. Zbocze zostało odpowiednio ukształtowane, teren dodatkowo obniżono, aby orchestra uzyskała poziom zbliżony do poziomu placu za teatrem. W ten sposób diazoma wznosiła się około 4,50 m ponad zewnętrznym terenem wokół widowni. Część murowana składała się ze ścian radialnych, połączonych sklepieniami i ścianami poprzecznymi, stanowiącymi podstawę dla siedzisk drugiej kondygnacji oraz wygodnego systemu komunikacyjnego.

Amfiteatralna widownia była podzielona diazomą na dwa piętra. Dolna kondygnacja składała się z 29 rzędów, podzielonych 12 radialnymi przejściami schodów szerokości 0,65 m. Pierwszy rząd siedzisk znajdował się 0,80 m nad orkestrą. Spoczywał na kamiennym cokole i był zabezpieczony balustradą ze słupkami, po których

pozostały prostokątne otwory. W ostatnim rzędzie stały kamienne fotele, z oparciami na ręce i oparciami pleców w formie delfina.

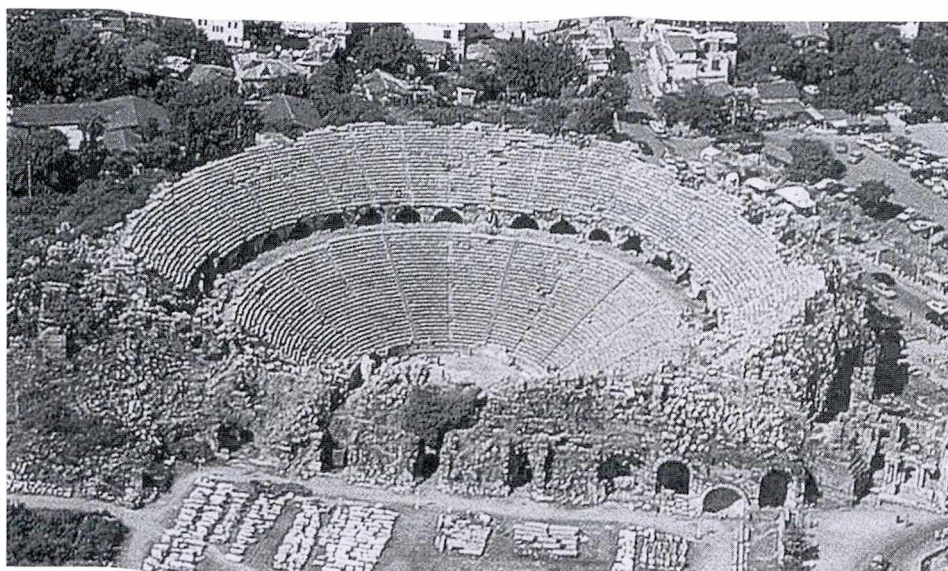
Diazoma szerokości około 3,30 m znajdowała się 12,70 m ponad orkestrą. Z jednej strony ograniczały ją oparcia siedzisk niższej kondygnacji, z drugiej – mur wysokości 3,05 m, ponad którym znajdowały się siedziska drugiej kondygnacji. W murze tym było 10 wejść prowadzących do wewnętrznego korytarza i klatek schodowych⁵.

Drugie piętro widowni składało się prawdopodobnie z 29 rzędów siedzisk (do dziś zachowały się 22) podzielonych na 23 kliny przez 24 radialne stopnie. Liczba klinów drugiej kondygnacji była dwa razy większa niż pierwszej. Za ostatnim rzędem siedzisk znajdował się chodnik koncentryczny szerokości około 5 m, otoczony niskim murem – balustradą. W środku widowni drugiego piętra, na osi teatru, w okresie późnego cesarstwa wbudowano loggię, po której pozostała prostokątna przestrzeń oddzielona wysoką kamienną płytą i prowadzące na nią schody obejmujące ją po bokach.

Z poziomu ulicy widz wchodził między graniastymi filarami zewnętrznej arkadowej konstrukcji (ryc. 21) do zewnętrznego korytarza szerokości 3 m, obiegającego wokół całej widowni. Można było z niego wejść do pięciu szerokich klatek schodowych, prowadzących do we-

⁵ Mur obiegający diazomę nie zachował się nawet do czasów, w których prowadził badania zespół Lanckorońskiego.

Ryc. 19. Side – teatr
Fig. 19. Side – the theatre

Ryc. 20. Side
– przejście za diazomą
Fig. 20. Side
– passage behind
the *diazoma*

wewnętrznego korytarza za diazomą. Dalej wchodziło się na diazomę lub po wąskich schodach w grubości murów radialnych – na górny chodnik. Przy obu krańcach widowni znajdowały się szerokie klatki schodowe, prowadzące na najwyższe siedziska. Pomieszczenia między ścianami radialnymi pełniły funkcję sklepów lub magazynów. Od strony zewnętrznego przejścia były zamknięte drewnianą lub kamienną kratą.

Na poziom **orchestra** prowadziły dwa sklepione przejścia parodoi, umieszczone w skrajnych przesłach widowni, po wewnętrznej stronie analema. Stan zachowania uniemożliwia określenie czy schodziło się po schodach, czy po rampie. Orchestra miała powierzchnię z ubitej gliny. Otaczał ją kanał odwadniający szerokości 0,73 m i głębokości 0,68 m, przekryty kamiennymi płytami⁶ [17, s. 133]. Oprócz tego kanału, był drugi

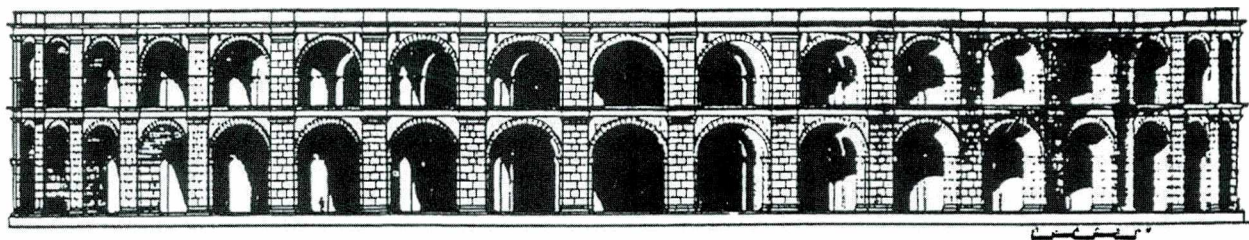
podziemny kanał, odprowadzający wodę. Za czasów Lanckorońskiego średnica orchestra do pierwszego rzędu siedzisk wynosiła 36 m [15, t. 1, s. 148]. Za nim, przed najniższym rzędem siedzisk wznosił się cokół wysokości 0,80 m, na którym znajdowała się balustrada [17, s. 122]. Ekrem Akurgal podał, że ściana miała wysokość 1,50 m [2, s. 338].

Zdaniem S. Erdemgila i O. Alpözena [13, s. 57] orchestra była przystosowana do walki okrętów (naumachii), czego dowodem są ślady poziomej wody na murach ją otaczających oraz kanały odpływowe. Nie potwierdził tego Arif Mufid Mansel [17], którego zdaniem balustrada świadczy o wykorzystaniu teatru do walk gladiatorów⁷.

Zewnętrzna elewacja widowni teatru nie odpowiadała wysokości całego wnętrza, lecz była nieco wyższa niż kondygnacja górna. Pozostała część teatru była w stosunku

⁶ Mansel podaje, że kanał był otwarty, lecz na rysunku przedstawił kanał przekryty płytami.

⁷ Na omawianym terenie nie budowano amfiteatrów, więc teatry przystosowywano do walk gladiatorów i walk z dzikimi zwierzętami.

Ryc. 21. Side – rekonstrukcja elewacji teatru

Fig. 21. Side – theatre elevation reconstruction

do niej zagłębiona. Elewacja składała się z 23 półkolistych arkad, ustawionych w dwóch kondygnacjach. Dolne arkady miały wysokość 9,30 m, górne prawdopodobnie ok. 6,40 m (górna galeria nie zachowała się, ale jej rozwiązanie mogło być analogiczne jak parteru). Arkady były wsparte na graniastych filarach, w które wtopiono pilastry o głowicach doryckich, sięgające do poziomu arkad. Nad nimi biegło belkowanie złożone z architrawu, gładkiego fryzu i geisonu. Układ arkadowy był powtórzony na piętrze, gdzie dodatkowo umieszczono konsole, służące do mocowania drewnianych masztów podtrzymujących velum [17, s. 128].

Za arkadami znajdowało się koncentryczne przejście szerokości 3 m, przesklepione półkolistą kolebką. Z niego wchodziło się do klatek schodowych lub do wnętrz handlowych.

Od zachodu widownię zamykał **budynek sceniczny** wybudowany na planie prostokąta o wymiarach 63 × 9,20 m. Na podstawie zachowanych trzonów kolumn z białych i kolorowych marmurów oraz szarego granitu, a także korynckich i kompozytowych głowic Mansel [17] odtworzył układ fasady scenicznej z dwupoziomymi edykulami i łukiem syryjskim na osi. Budynek sceniczny był połączony ścianami paraskenionowymi ze ścianami analema widowni. W zewnętrznym narożu, między ścianami, usytuowano półkolistą latrynę dla 24 osób [13, s. 33]. W jej fasadzie znajdowały się dwa arkadowe wejścia, rozdzielone fragmentem prostej ściany z półkolistą niszą. Wnętrze było przekryte sklepieniem kolebkowym. Latryna była dostępna z podcienia otaczającego agorę i najpewniej służyła także widzom teatralnym. Zewnętrzna ściana budynku scenicznego była zasłonięta przez portyk agory.

Podsumowanie

Na terenie Azji Mniejszej w czasach rzymskich wznoszono teatry, w których łączono układy i konstrukcje hellenistyczne oraz rzymskie. We wszystkich obiektach wykorzystano naturalne zbocza dla umieszczenia widowni, a w miarę potrzeb uzupełniano je konstrukcjami murowanymi. Z tego powodu w centrum miasta znalazł się tylko teatr w Side, na obrzeżach – w Hierapolis i Aspendos, pozostałe natomiast daleko od centrum.

Półkolistą widownią połączoną z budynkiem scenicznym, charakterystyczną dla teatrów rzymskich, występowała tylko w Aspendos. Pozostałe obiekty na tym terenie rozplanowano zgodnie z tradycjami miejscowymi, tzn. na planie przekraczającym półkole i obejmujące kąt od 210° do 250°. Widownia była dwupoziomowa; jej rozpiętość wynosiła od 95,5 m w Aspendos do 120 m w Myrze. Według Witruwiusza [29, Ks. V, R. 6] kąt nachylenia cavei w czasach rzymskich wynosił 25°. W teatrach małoazjatyckich stosowano kąt 35°–36°, wyjątkowo w Selge górna kondygnacja otrzymała mniejsze nachylenie od dolnej – 34°. Widownia nie wszędzie była powiązana z budynkiem scenicznym, którego długość nie przekraczała rozpiętości diazomy. Budynki nie miały paraskenionów, tylko pojedyncze ściany łączące je z analemą.

Orchestra stanowiła wycinek około 3/4 koła, a jej rozmiar zależał od położenia i szerokości budynku scenicznego. Nie stosowano ani greckich, ani rzymskich zasad podanych przez Witruwiusza.

Jedynym teatrem małoazjatyckim o murowanej zewnętrznej konstrukcji arkadowej na całym obwodzie był teatr w Side. Dwa poziomy arkad nie odpowiadają jednak dwóm poziomom widowni, lecz jednej – górnej. Dolna część widowni została usytuowana na niewielkim stoku, który dodatkowo zniwelowano. Górna część cavei opierała się na konstrukcji z murów radialnych, połączonych odpowiednio poprowadzonymi sklepieniami. W pozostałych teatrach, w których duża część widowni została usytuowana na stoku, murowana konstrukcja znajdowała się w skrajnych częściach cavei oraz na poziomie najwyższej kondygnacji. W Aspendos, gdzie znaczną część widowni wykonano na zboczu, zewnętrzna ściana widowni wznosiła się ponad terenem na odpowiednią wysokość. Cavea łączyła się z budynkiem scenicznym w jedną całość, o koronie muru przebiegającej na jednej wysokości. Także inne teatry otrzymały częściową obudowę widowni. Nie były to jednak od zewnątrz konstrukcje arkadowe, jak w Side, lecz pełne ściany z arkadowymi wejściami.

W porównaniu z teatrami greckimi i hellenistycznymi zmienił się system komunikacyjny, ułatwiający wejście i wyjście z teatru. W obiektach, w których widownia opierała się na naturalnym zboczu, budowano szerokie sklepienie tunele, niektóre z rampami, prowadzące z zewnątrz do I i II diazomy. Takie tunele zachowały się w Aspendos i Hierapolis. W Aspendos za diazomą umieszczono koncentryczny korytarz, ułatwiający dojście do odpowiednich

Ryc. 22. Perge
– diazoma i schody
na 2. kondygnację widowni

Fig. 22. Perge
– diazoma and stairs
to the second storey of the
house

Teatry rzymskie

Miejscowość	Czas powstania, przebudowa	Stok	Średnica teatru (w m)	Średnica orchestry (w m)	Plan cavei	Nachylenie	Wysokość (w m)	Przewidywana liczba widzów
Aspendos	II w.	wsch.	95,5	23,9	180°	35°	20	7500
Hierapolis	II w.	zach.	100	22	215°	×	×	×
Myra	141 r., 300 r.	pd.	120	30	×	36°	×	×
Sagalassos	175–200 r.	pd.	98	23	250°	35°	×	×
Selge	250–275 r.	pd	100	25	220°	36/34°	×	9000
Side	poł. II w.	wsch.	119	29,5	220°	35°	ok. 20	15 000

miejsce (ryc. 3, 8). W pozostałych teatrach rzymskich pierwsza kondygnacja była usytuowana na naturalnych zboczach, druga zaś na konstrukcji murowej, uzupełniającej braki w odpowiednim ukształtowaniu terenu. W Myrze i Sagalassos widzowie wchodziłi przez liczne wejścia z boków widowni (ryc. 4). W Sagalassos był także koncentryczny korytarz z diazomą (ryc. 17). Na drugą kondygnację widowni prowadziły wąskie podwójne schody, umieszczone w co drugim sektorze (ryc. 21).

W wymienionych czterech teatrach, ze względu na ukształtowanie zbocza, wejścia usytuowano z boku widowni. W Selge i Side wejścia rozmieszczono regularnie na całym obwodzie półkola (ryc. 18). W Selge utworzono pięć rozbudowanych węzłów komunikacyjnych, połączonych z diazomą. W Side murowa konstrukcja ułatwiła rozmieszczenie pięciu szerokich klatek schodowych, połączonych z szerokim koncentrycznym korytarzem i diazomą.

Sklepione pomieszczenia pod siedziskami wykorzystywano na cele handlowe, magazynowe lub rekreacyjne. Przy teatrach lokalizowano także publiczne latryny. Najlepiej jest zachowana latryna w Side, na planie półkola, dostępna także od strony agory handlowej. Długie pomieszczenie na planie litery L w Myrze, o dwóch wejściach z zewnątrz, zdaniem de Bernardi Ferrero prawdopodobnie było także latryną [5, t. 3, s. 200].

Do orchestry prowadziły oddzielne wejścia przy budynku scenicznym (ryc. 3, 4, 18). Zachowano przejścia

paradoi⁸, które mogły być całkowicie otwarte (Sagalassos), gdy budynek sceniczny nie był połączony z widownią lub przybierać formę szerokiej arkady w ścianach paraskenium (Myra). Te przejścia prowadziły od razu do orchestry. Stosowano także paradoi sklepione, ponad którymi znajdowały się siedziska. Doprowadzały one do orchestry (Aspendos, Side) lub do hyposkenionu pod logejonem (Selge, Hierapolis).

W czasach rzymskich orchestra była wykorzystywana nie tylko podczas przedstawień teatralnych, ale także do walk gladiatorów i z dzikimi zwierzętami⁹. Dla bezpieczeństwa widzów pierwszy rząd wznosił się na cokole wysokości około 2 m. Nie we wszystkich teatrach stosowano różnicę poziomów między orchestrą a widownią. W Perge¹⁰ i Side dla zabezpieczenia widzów wzniesiono specjalne ogrodzenia. W Perge zachowały się fragmenty płyt ażurowych osadzonych w graniastych słupkach. W teatrach odbywały się także walki miniaturowych okrętów. W tym celu wokół orchestry wznoszono mur i przestrzeń wypełniano wodą. W Side zachował się pełny mur, na którym pozostały ślady po wodzie wypełniającej orchesterę dla przedstawień naumachii [13, s. 57], [5, t. 5, s. 150]. Ślady

⁸ W teatrach rzymskich w Italii przejścia paradoi nie występowały.

⁹ Na tym terenie nie budowano amfiteatrów, z wyjątkiem Pergamonu.

¹⁰ W Perge znajduje się teatr hellenistyczny, przebudowany w czasach rzymskich.

po naumachii zachowały się w Myrze i Hierapolis. Nie rozwiązano jeszcze problemu napelniania wodą orchestry i jej opróżniania. W Myrze, w ścianie frontowej proscenium są widoczne otwory, przez które nalewano wodę do basenu. Zachowały się też kanały odprowadzające wodę.

Budynki sceniczne wznoszono na planie prostokąta z proscenium prostokątnym. Tylko w Aspendos wzniesiono boczne skrzydła – paraskeniony łączące scenę z caveą. W innych obiektach proscenium obejmowały z boków ściany, które w Perge i Hierapolis dochodziły do analemy,

Ryciny: 6–19, 22 – ze zbiorów rodzinnych, 20 – rysunek autorki wg Mansela [17].

łącząc widownię z budynkiem w jedną całość. Wzorując się na rozwiązaniach rzymskich wprowadzono monumentalną fasadę sceniczną – *scaenae frons* (ryc. 5). Tworzyła ją dwu- lub trzypoziomowa kolumnada, ukształtowana w edykuły, z portalami, oknami i niszami.

W celu osłony widzów przed deszczem i słońcem zakładano velum. Ślady konstrukcji po velum stwierdzono w Aspendos i Side. W teatrach, gdzie początkowo nie planowano osłony nad widownią robiono odwodnienia wokół orchestry.

Figures: 6–19, 22 – family collection, 20 – drawing of the author, according to Mansel [17].

Bibliografia

- [1] Akurgal E., *Ancient civilizations and ruins of Turkey*, bm. 1990.
 [2] Akurgal E., *Griechische und Römische Kunst in der Türkei*, Monachium 1987.
 [3] Baran M., *Maeandertal von Priene bis Hierapolis*, Izmir, bd.
 [4] Benndorf O., Niemann G., *Reisen in Südwestlichen Kleinasien I. Reisen in Lykien und Karien*, Wiedeń 1884.
 [5] Bernardi Ferrero de D., *Teatri classici in Asia Minore*, t. 1–3, 5, Rzym 1966, 1969, 1970, 1974.
 [6] Bieber M., *The history of the Greek and Roman theater*, New Jersey 1961 (1 wyd. 1939 r.).
 [7] Broniewski T., *Historia architektury dla wszystkich*, Wrocław 1980.
 [8] Can T., *Türkei, Wiege der Zivilisation*, Istambul 1994.
 [9] Carcopino J., *Życie codzienne w Rzymie*, Warszawa 1966.
 [10] Cornell T., Matthews J., *Rzym*, [w:] *Wielkie kultury świata*, Warszawa 1995.
 [11] Cramer J.A., *A geographical and historical description of Asia Minor*, Oksford 1832.
 [12] *Encyklopedia sztuki starożytnej*, Warszawa 1974.
 [13] Erdemgil S., Alpözen O., *Pamphlie, Guide archéologique*, Istambul 1977.
 [14] *Historia teatru*, pod red. J.R. Browna, Warszawa 1999.
 [15] Lanckoroński K., hr., przy współudziale G. Niemann i E. Petersena, *Miasta Pamfilii i Pizydii*, t. 1, *Pamfilia*, Kraków 1890, t. 2, *Pizydia*, Kraków 1896.
 [16] *Mala encyklopedia kultury antycznej*, Warszawa 1966.
 [17] Mansel A.M., *Die Ruinen von Side*, Berlin 1963.
 [18] Müller W., Vogel G., *Atlas architektury*, t. 1, Warszawa 2003.
 [19] Müller-Wiener W., *Greckie budownictwo antyczne*, bm. 2004.
 [20] Plinius Secundus Maior (Pliniusz Starszy), *Naturalis historiae (Historia naturalna)*, tłum. I. i T. Zawadzcy, Wrocław 1961.
 [21] Polibiusz, *Historiae*, tłum. S. Hammer, Wrocław 1957.
 [22] Świderkówna A., *Hellenika*, Warszawa 1974.
 [23] Stierlin H., *Imperium Romanum*, Architektura Świata, Warszawa 1997.
 [24] Strabon, *Geografia w 17 knigach*, Leningrad 1964.
 [25] Schede M., *Die Ruinen von Priene*, Berlin 1964.
 [26] Toksöz C., *Ancient cities of Western Anatolia*, Istambul 1979.
 [27] Toksöz C., *Pamukkale, Hierapolis*, Denizli 1995.
 [28] *Turkey – A Phaidon cultural guide*, bm. 1989.
 [29] Witruwiusz, *O architekturze ksiąg dziesięć*, Warszawa 1956.

Selected Roman theatres in Asia Minor

The aim of the paper is to present Roman theatres in Asia Minor, which are not known in Polish literature. 6 well preserved theatres have been chosen for analysis. These theatres were created in this area during the Roman rule. They differ from each other in plan, spatial arrangement, architectonic and construction solutions. Also, they essentially depart from the shaping of the Roman theatre presented by Vitruvius [29]. Natural land slopes were utilized in all the objects to seat the audience, and according to need they were supplemented with stone constructions. As a result, only the theatre in Side was located in the centre of the town, on the outskirts – in Hierapolis and Aspendos, while the rest were situated far from the centre. Compared to Greek and Hellenistic theatres the communication system was changed and

this facilitated the entrance and exit from the theatre. In objects, in which the audience was located on the natural slope, wide vaulted tunnels were constructed, some with ramps.

The stage buildings were constructed on the plan of a rectangle with a rectangular proscenium. Side wings were raised only in Aspendos – *paraskenions* joining the stage with the *cavea*. In other objects the proscenium was embraced by walls at the sides, which in Perge and Hierapolis reached the *analema* joining the audience with the building into one whole. The author had the possibility of carrying out general architectonic investigations of the theatres, and paid special attention to the differentiated, developed communication systems.